

УДК 376.352.04

Ю. А. Картава, yuliya-kartava@mail.ru

**Проблеми практики організації музичного виховання
дошкільників зі зниженим зором**

Відомості автора: Картава Юлія Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри тифлопедагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна. Email: yuliya-kartava@mail.ru

Contact: Profesor Yuliya Kartava, PhD, National Pedagogical Dragomanov University, Kiev, Ukraine. Email: yuliya-kartava@mail.ru

Картава Ю.А. Проблеми практики організації музичного виховання дошкільників зі зниженим зором

У статті висвітлений аналіз практики організації музичного виховання в спеціальних дошкільних навчальних закладах для дітей з вадами зору у напрямку виявлення проблем професійної компетентності музичних керівників, проведення ними діагностичної роботи, забезпечення програмовим та методичними матеріалами занять з музичного виховання, стану реалізації корекційно-розвивального потенціалу різних видів музичної діяльності. Дослідження проведене шляхом анкетування музичних керівників дошкільних навчальних закладів різних типів, у яких виховуються та навчаються діти зі зниженим зором.

Результати анкетування засвідчили такі проблеми організації музичного виховання дошкільників зі зниженим зором, як потребу у: висококваліфікованих фахівцях – музичних керівників, які володіли б не лише знаннями методики музичного виховання дошкільників, а й були обізнані з корекційно-розвивальним потенціалом різних видів музичної діяльності; розробці єдиної програми з музичного виховання для досліджуваної категорії дітей, яка повинна чітко висвітлювати корекційно-розвивальну та компенсаторну спрямованість різних видів музичної діяльності і орієнтовний рівень досягнень на кінець навчального року;

роз'ясненні щодо змістової специфіки оформлення і ведення обов'язкової документації музичного керівника, яка повинна враховувати корекційно-компенсаторні можливості музичного мистецтва та сприяти вирішенню корекційно-розвивальних завдань на практиці; методичних матеріалах, щодо особливостей організації діагностичної роботи з виявлення рівня досягнень у музичній діяльності і музично-рухового розвитку та організації корекційного спрямування музичної діяльності дошкільників зі зниженим зором.

Вирішення вищезазначених проблем організації музичного виховання, реалізація його корекційного потенціалу сприятиме подоланню вторинних відхилень та розвиткові компенсаторних механізмів у дошкільників зі зниженим зором, і, як наслідок, впливатиме на забезпечення подальшої соціальної адаптації, соціальної активності, соціальної комунікації та самореалізації особистості зі зниженим зором в умовах сьогодення.

Ключові слова: музичне виховання, дошкільники зі зниженим зором, аналіз практики, напрямки вивчення, проблеми організації музичного виховання, корекційна спрямованість музичної діяльності.

Картавая Ю.А. Проблемы практики организации музыкального воспитания дошкольников со сниженным зрением.

В статье освещен анализ практики организации музыкального воспитания в специальных дошкольных учебных заведениях для детей с недостатками зрения в направлении выявления проблем профессиональной компетентности музыкальных руководителей, проведение ними диагностической работы, обеспечение программным и методическими материалами занятий по музыкальному воспитанию, состояния реализации коррекционно-развивающего потенциала различных видов музыкальной деятельности. Исследование проведено путем анкетирования музыкальных руководителей дошкольных учебных заведений разных типов, в которых воспитываются и обучаются дети с пониженным зрением. Результаты анкетирования показали такие проблемы организации музыкального воспитания дошкольников с пониженным зрением, как потребность в:

высококвалифицированных специалистов – музыкальных руководителей, которые обладали бы не только знаниями методики музыкального воспитания дошкольников, но и были бы знакомы с коррекционно-развивающим потенциалом различных видов музыкальной деятельности; разработке единой программы по музыкальному воспитанию для исследуемой категории детей, которая должна четко освещать коррекционно-развивающую и компенсаторную направленность различных видов музыкальной деятельности и ориентированный уровень достижений на конец учебного года; разъяснении относительно содержательной специфики оформления и ведения обязательной документации музыкального руководителя, которая должна учитывать коррекционно-компенсаторные возможности музыкального искусства и способствовать решению коррекционно-развивающих задач на практике; методических материалах, об особенностях организации диагностической работы по выявлению уровня достижений в музыкальной деятельности и музыкально-двигательного развития и организации коррекционного направления музыкальной деятельности дошкольников с пониженным зрением. Решение вышеуказанных проблем организации музыкального воспитания, реализация его коррекционного потенциала будет способствовать преодолению вторичных отклонений и развитию компенсаторных механизмов у детей с пониженным зрением, и, как следствие, влиять на обеспечение дальнейшей социальной адаптации, социальной активности, социальной коммуникации и самореализации личности с пониженным зрением в современных условиях.

Ключевые слова: музыкальное воспитание, дошкольники с пониженным зрением, анализ практики, направления изучения, проблемы организации музыкального воспитания, коррекционная направленность музыкальной деятельности.

Kartava Y.A. Practical problems of music education organization for pre-schoolers with poor sight.

The given article describes the analysis of music education organization on the basis of special pre-school educational establishments for the children with poor sight in the direction of finding out the problems of professional competence among music teachers, performing the diagnostic work, providing the programme and methodological educational materials of music knowledge, the condition of correction-educational potential realization of different kinds of activity. The research was conducted by means of polling music teachers and other specialists of pre-school educational establishments of different types, where poor-sighted children are currently studying.

The results of the poll revealed the next problems of music education organization of pre-schoolers with poor sight on the modern stage of special pre-school education development in Ukraine: among highly-qualified professionals – music teachers, who possess not only knowledge of methodology of pre-schoolers' education but those who could be knowledgeable at correctional educational potential of different kinds of music activity; the development of a common music educational programme to research the categories of children, which ought to give definite outlook correctional-educational and compensatory direction of different types of music activity and which should be oriented to the end of the educational year; it should explain the content specification of the document procedure and usual documentation of a music teacher, which should take into account correctional-compensatory tasks on practice; the development of methodological materials as for peculiarities of diagnostics work organization with finding out the level of success in a music activity and music–motor development, organization of correctional direction of music activity among the pre-schoolers with poor sight.

Solving mentioned problems of music education organization and its correction influence upon the pre-schoolers with poor sight, will facilitate into sorting out secondary disadvantages and the development of compensatory mechanisms and as a result, will have an impact on providing further social adaptation, social activity, social communication and self-realization of a personality with poor sight under the modern conditions.

Key words: music education, pre-schoolers with poor sight, practice analysis, directions of the research, problems of music education organization, correctional direction of music activity.

Постановка проблеми. Підготовка дитини з порушеннями зору до навчання у школі передбачає її всебічний гармонійний розвиток, що здійснюється протягом усього дошкільного періоду. У системі навчання дошкільних закладів вагоме місце посідає музичне виховання, яке спрямоване не лише на оволодіння дітьми зі зниженим зором музичною культурою, розвиток їхніх музичних здібностей і формування творчих якостей, а й на запобігання ускладнень, своєчасну корекцію порушених функцій, розвиток компенсаторних процесів.

Важливою умовою ефективного проведення музичного виховання є правильна його організація з урахуванням основного дефекту, індивідуальних особливостей і можливостей дітей із порушеннями зору. Аналіз науково-методичної літератури показав, що проблемі музичного виховання дітей із порушеннями зору до останнього часу приділялося недостатньо уваги. Наукових досліджень і методичних розробок виявлено незначну кількість. Є підстави вважати, що ці недоліки негативно впливають на процес музичного виховання дошкільників із порушеннями зору у спеціальних дошкільних навчальних закладах. Проведення аналізу сучасного стану організації корекційного спрямування музичного виховання дошкільників зі зниженим зором, які виховуються і навчаються у дошкільних навчальних закладах різних типів, виявлення проблем практики сьогодення дозволить їх вирішенню на теоретико-методологічному і практичному рівнях, що сприятиме покращенню якості реалізації корекційно-розвивального потенціалу музичної діяльності в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Всебічний та поліфункціональний вплив на людину мистецтва і музики зокрема висвітлено у наукових працях сучасних дослідників Р. Вайноли, В. Гаврилюка, А. Голик, Г. Грищенко, І. Коршакової, І. Левченко, О. Медведєвої, С. Науменко та

інших. Вони наголошували, що музичне мистецтво має невичерпний потенціал впливу на внутрішній світ дитини, воно є своєрідним засобом спілкування, сприяє самопізнанню і самовираженню особистості, формуванню її світогляду. Низкою науковців Л. Брозело, Т. Варьоновой, Г. Волковою, Н. Власовою, Н. Збруєвою, А. Киштимовой, И. Муратовим, З. Пуніною, В. Синьовим, О. Яхніною та іншими підкреслено широкі можливості використання музики в корекційній роботі з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку та висвітлено деякі історичні відомості щодо використання засобів музичного мистецтва у лікувально-відновлювальній та корекційно-педагогічній роботі.

Проблему своєрідності розвитку дітей із зоровою патологією і визначення засобів корекції при порушеннях зору висвітлювали у своїх роботах вчені-тифологи Р. Боскіс, Л. Вавіна, Т. Власова, Л. Волкова, Л. Грігорьева, І. Гудим, Т. Дегтяренко, В. Денискіна, В. Єрмаков, А. Літвак, Л. Плаксіна, Є. Синьова, Т. Свиридюк, Л. Солнцева, Б. Тупоногова, С. Федоренко, В. Феоктистова та ін.

Низкою науковців І. Гудим, М. Земцовою, В. Кручиніним, Л. Куненко, И. Муратовим, Н. Остапенко, В. Феоктистовою та іншими підкреслено широкі можливості використання музики в корекційній роботі з дітьми з порушеннями зору різного вікового періоду. Ними доведено, що саме музичне мистецтво має невичерпний потенціал виховного і корекційного впливу на особистість дитини, сприяє розвитку аналізаторних систем на полімодальній основі, що є основною умовою розвитку компенсаторних механізмів у дитини з порушеннями зору і впливає на входження дитини у світ соціальних стосунків, забезпечуючи подальшу її соціальну активність. Враховуючи значний корекційно-розвивальний потенціал музичного мистецтва, музики нами був здійснений аналіз практики організації музичного виховання в спеціальних дошкільних закладах для дітей зі зниженим зором з метою виявлення її проблем на сучасному етапі розвитку спеціальної дошкільної освіти в Україні, що і стало **метою** роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз практики системи музичного виховання дошкільників зі зниженим зором відбувався шляхом анкетування музичних керівників, що дозволило виявити стан практичної реалізації корекційно-компенсаторного потенціалу музичної діяльності дошкільників зі зниженим зором та стан обізнаності з цих питань самих музичних керівників. В опитуванні взяли участь 64 музичних керівника із 22 областей України (окрім Донецької, Луганської та Миколаївської обл.), що охопило 64 заклади, з яких 22 дошкільні навчальні заклади комбінованого типу, 12 – компенсуючого, 8 – спеціальних, 17 – дошкільні навчальні заклади загального призначення, у яких є групи дітей зі зниженим зором, 2 – спеціальні навчально-виховані комплекси та 3 спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, у яких є дошкільне відділення для дітей з вадами зору.

Для проведення опитування було розроблено багатопланову анкету, яка містила питання за чотирма напрямками вивчення: перший передбачав виявлення ступня професійної компетентності музичних керівників щодо обізнаності їх з питань організації музичної діяльності з дошкільниками зі зниженим зором; другий – з виявлення проблем діагностичної роботи під час музичного виховання з дітьми цієї категорії; третій – з виявлення проблем програмового та методичного забезпечення занять; четвертий – вивчення стану реалізації корекційно-розвивального потенціалу музичного мистецтва в різних видах дитячої діяльності. Запропоновані в анкеті запитання передбачали різні типи відповідей: закриті і відкриті, репродуктивні та евристичні і, з метою отримання більш об'єктивної інформації, не були розподілені у строгому порядку відповідно до визначених нами напрямів дослідження.

Відомо, що результативність опанування дітьми будь-якою діяльністю залежить переважно від рівня професійної підготовки педагогічних кадрів. У результаті обробки анкетних даних виявлено, що 87,5% музичних керівників мають вищу музично-педагогічну освіту, 12,5% середню спеціальну (музичну) освіту, але жоден з них не мав дефектологічної (тифологічної)

освіти (0%), що, на наш погляд, породжує проблему поверхової обізнаності суті організації корекційного спрямування музичного виховання і різних видів музичної діяльності дошкільників зі зниженим зором. Для покращення якості своєї роботи важливим вони визначили такі аспекти, як необхідність введення спецкурсу або навчальної дисципліни у підготовку фахівців зі спеціальності Музична освіта, яка розкриває особливості музичного виховання дітей зі зниженим зором, щоденна практика з такими дітьми, знання основ дефектології та орієнтування у зорових діагнозах, ознайомлення з особливостями психофізичного розвитку дітей з вадами зору, знання методики роботи з ними, особливостей здійснення індивідуального та диференційованого підходів, організації діагностичної роботи та планування. Для часткового вирішення цієї проблеми музичні керівники зазначили, що вони підвищують свій професійний рівень шляхом самоосвіти, ознайомлення з тифлопедагогічною та тифлопсихологічною літературою, перелік і анотацію якої вони відображають у власному “щоденнику самоосвіти”.

Таким чином, результати анкетування щодо першого напрямку дослідження показали наявний дефіцит у дошкільних навчальних закладах кваліфікованих музичних керівників, які мають музичну й тифлологічну освіту, і, як наслідок, неусвідомлення корекційного спрямування занять з музичного виховання та інших форм роботи цього напрямку, обмежене та спрощене комплексне використання ними різних видів музичної діяльності, і, як результат – зниження якості корекційно-розвивальної роботи під час музичного виховання дошкільників зі зниженим зором.

Аналізуючи відповіді щодо виявлення проблем організації діагностичної роботи під час музичного виховання з дітьми зі зниженим зором виявили, що 93,75% музичних керівників проводять діагностичне обстеження на початку навчального року, але неоднозначність відповідей стосувалась параметрів вивчення – більшість музичних керівників (75%) зазначили, що вивченню підлягали компоненти музичного розвитку відповідно до дитячих видів музичної діяльності (слухання, співи, музично-

ритмічні рух, гра на ДМІ), що не відрізняє дане обстеження від обстеження дітей з нормальним зором, але показує рівень їх відставання чи навпаки від здорових однолітків. Лише 12,5% музичних керівників зазначили, що під час вивчення музичного розвитку вони виявляли ще і деякі порушення у психофізичному розвитку (рівень розвитку координації рухів, просторової орієнтації та ін.) та 6,25% приділяли увагу виявленню інтересу і бажання дітей займатися музичною діяльністю. Цікаво, що “картки” чи “щоденник діагностичного обстеження”, як необхідну документацію на базі якої (окрім програми) складається перспективний план освітньо-виховної та корекційно-розвивальної роботи, вели 25% музичних керівників. Решта фахівців взагалі не досліджували початковий стан музичного розвитку, його динаміку, не виявляли порушені сторони психофізичного розвитку, й відповідно, не планували роботу з урахуванням цих відомостей та розвитку компенсаторних процесів, що перетворювало цей процес на стихійний, нецілеспрямований, такий, що не відповідає сучасним вимогам до його організації та змісту, а натомість копіює систему роботи з музичного виховання з дошкільниками з нормальним зором.

Отже, можна констатувати, що існує проблема проведення діагностичної роботи під час музичного виховання у спеціальних дошкільних навчальних закладах для дітей з вадами зору, яка стосується організаційного, методичного і процесуального її аспектів. На наш погляд, цей факт змушує замислитися над якістю вирішення корекційно-розвивальних завдань під час занять з музичного виховання та інших форм музичної діяльності з дошкільниками зі зниженим зором та організацією подальшої корекційно-індивідуальної роботи з ними.

При опрацюванні анкетних матеріалів щодо стану програмового забезпечення занять з музичного виховання дітей зі зниженим зором, ведення єдиної для всіх музичних керівників документації виявили такі позитивні і негативні тенденції, як:

- 1) відсутність єдиної програми з музичного виховання для

дошкільників зі зниженим зором. Аналіз анкетних аркушів засвідчив, що на першому місці використання посіла Програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років “Дитина” (37,5% її користувачів), на другому – Програма розвитку дитини дошкільного віку “Я у світі” (25% користувачів), на третьому (18,75% користувачів) – Програма для дошкільних навчальних закладів (груп) компенсуючого типу для дітей з вадами зору (авт.: І. М. Велитяк, Л. Ф. Іващенко, Л. А. Маруніч, та ін.) та Програмно-методичний комплекс розвитку незрячих дітей від народження до 6 років (авт.: Л. С. Вавіна, В. А. Бутенко, І. М. Гудим та ін.); четверте місце – 12,5% користувачів – розділили Навчально-виховна програма та методичні рекомендації для спеціальних дошкільних закладів для дітей з вадами зору (авт.: К. М. Складар, Т. П. Свиридчук, С. В. Федоренко та ін.) та Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» (авт. О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін.) і п’яте місце – 6,25% її користувачів – залишилося за програмою розвитку дітей старшого дошкільного віку «Впевнений старт», (авт.: О. О. Андрієтти, О. П. Голубович та ін.).

81,25% опитуваних підкреслили необхідність розробки спеціальної програми з музичного виховання дошкільників зі зниженим зором, у якій повинно бути чітко окреслений корекційно-розвивальний її компонент, а не лише освітньо-змістовий. Таким чином, проблема забезпечення єдиною програмою занять з музичного виховання дошкільників зі зниженим зором з визначенням корекційно-розвивального її компоненту залишається невирішеною та актуальною на сучасному етапі розвитку спеціальної дошкільної освіти в Україні;

2) при аналізі анкетних даних було з’ясовано 100% ведення обов’язкової документації музичними керівниками відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 30 січня 1998 року за № 32 “Про затвердження Інструкції про ділову документацію в дошкільних закладах”, а саме: календарний план роботи; план проведення масових заходів, дійств музично-естетичного циклу; сценарії свят, розваг, театральних вистав тощо;

щоденник обліку індивідуальної (гурткової) роботи з дітьми. Але, в оформленні цієї документації спостерігаються значні недоліки, які стосуються неврахування корекційно-компенсаторних можливостей музичного виховання та спеціальних завдань, спрямованих на нормалізацію загального психофізичного розвитку дітей з порушеннями зору. У той час, 37,5% музичних керівників зазначили, що ведуть і додаткову спеціальну документацію, яка допомагає їм в орієнтуванні у зорових діагнозах та здійсненні індивідуального підходу до дітей з вадами зору під час музичного виховання (“книга обліку дітей із зазначенням діагнозу”, “картка діагностичного обстеження музичного розвитку”, “книга взаємодії між музкерівником і вихователем” та ін), в підвищенні власного професійного рівня (“щоденник з підвищення професійного рівня”, “картотека музичних розробок” та ін.). Аналіз відповідей респондентів виявив високу відповідальність музичних керівників щодо ведення документації, але проблемою все ж таки залишається змістова специфіка її оформлення щодо роботи із досліджуваною категорією дітей. Також, на наш погляд, необхідним є введення в обов’язкову документацію таку, як Карта діагностичного обстеження досягнень у музичній діяльності та музично-рухового розвитку дітей дошкільного віку з вадами зору і календарного плану проведення індивідуально-корекційних занять з дітьми, які їх потребують.

Вивчення реалізації корекційно-компенсаторного потенціалу музичного виховання відбувалося на основі відповідей музичними керівниками на питання “Чи мають заняття з музичного виховання (та інші форми роботи) з дітьми з вадами зору корекційно-компенсаторну спрямованість. Якщо так, у чому вона полягає?”, які засвідчили різні погляди на цю проблему і підтвердили поверхову та фрагментарну їх обізнаність у цьому напрямку, і стосувалися виправлення лише окремих вад чи недоліків розвитку дошкільника, на які, як зазначали музичні керівники, цілеспрямовано впливають заняття і інші форми роботи з музичного виховання, або не знання суті корекційної роботи взагалі. На підтвердження цього можна навести такі

цитати-відповіді: “працюю над тим, щоб позбавити дітей комплексів”, “подолання відхилень у розвитку”, “ліквідація і корекція первинних і вторинних порушень”, “розвиток уяви, мовлення, пам’яті, уваги, дрібної моторики”, “розвиток орієнтування у просторі, “корекція знань, умінь і навичок”, і, лише 25% музкерівників зазначили, що музичне виховання та відповідна діяльність мають не лише корекційне, а й компенсаторне значення, зазначаючи, що музичне виховання сприяє “активізації збережених аналізаторних систем”, “розвитку зорового сприйняття”, “розвитку слуху” тощо.

Вивчення практики організації індивідуальної корекційно-розвивальної роботи показало, що 56,25% музичних керівників проводять її з метою вирішення проблем, які виникають по засвоєнню дітьми музичного матеріалу, або попереднє його вивчення, повторення, закріплення чи підготовки до свят, концертів тощо. 25% музичних керівників зазначили, що на таких заняттях вони використовують різні корекційні ігри і вправи для розвитку музичних здібностей і корекції вад психофізичного розвитку, а решта – 18,75% відповіли, що не проводять таких занять взагалі. Майже усі респонденти (93,75%) зазначили, що у своїй роботі вони використовують і спеціальний дидактичний матеріал для дітей з вадами зору та різні зорові і слухові орієнтири.

Позитивною тенденцією було виявлено те, що 100% музичних керівників під час різних форм і видів роботи з музичного виховання здійснюють індивідуальний і диференційований підхід до дітей зі зниженим зором з урахуванням їх психофізичних порушень і можливостей, діагнозу зорового та соматичного захворювань, гостроти зору та стану інших зорових функцій, рекомендацій лікаря-офтальмолога і тифлопедагога.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, проведене вивчення практики організації музичного виховання дошкільників зі зниженим зором в умовах дошкільних навчальних закладів різних типів дозволило виявити проблеми і визначити потребу у: 1) висококваліфікованих

фахівцях – музичних керівників, які б володіли не лише знаннями методики дошкільного музичного виховання, а й були обізнані із шляхами реалізації корекційно-розвивального потенціалу різних видів музичної діяльності; 2) розробці єдиної програми з музичного виховання, яка повинна чітко висвітлювати корекційно-розвивальну та компенсаторну спрямованість різних видів музичної діяльності і орієнтовний рівень досягнень на кінець навчального року; 3) роз'ясненні щодо змістової специфіки оформлення і ведення обов'язкової документації музичного керівника, яка повинна враховувати корекційно-компенсаторні можливості музичного виховання та сприяти вирішенню на практиці не лише освітньо-виховних, а й корекційно-розвивальних завдань, спрямованих на нормалізацію загального психофізичного розвитку дітей зі зниженим зором; 4) розробці методичних рекомендації щодо організації корекційного спрямування музичної діяльності дошкільників зі зниженим зором, які б відображали специфіку музичного виховання та різних видів музичної діяльності дітей зі зниженим зором та особливості проведення індивідуальних та групових корекційних музичних занять.

Вирішення вищезазначених проблем організації музичного виховання і його корекційного впливу на дошкільників зі зниженим зором сприятиме подоланню вторинних відхилень та розвитку компенсаторних механізмів, і, як наслідок, впливатиме на забезпечення подальшої соціальної адаптації, соціальної активності, соціальної комунікації та самореалізації особистості зі зниженим зором в умовах сьогодення.

Список використаних джерел

1. Гудим І. М. Використання музичного матеріалу в процесі формування невербальних засобів спілкування у слабозорих дошкільників / Ірина Гудим // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : Зб. Наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. – № 10. – С. 30-35.
2. Картава Ю. А. Теоретико-методичні засади музично-ритмічного

- виховання дошкільників із порушеннями зору : навчально-методичний посібник / Ю. А. Картава. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – 220 с.
3. Куненко Л. О. Корекційна спрямованість змісту музично-естетичної освіти учнів з порушеннями зору / Л. О. Куненко // Дефектологія. – 2000. – № 4. – С. 13.
 4. Музыкальное воспитание детей с проблемами в развитии и коррекционная ритмика: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, Л. Н. Комиссарова, Г. Р. Шашкина, О. Л. Сергеева / Под ред. Е. А. Медведевой. – М. : Издат. центр «Академия», 2002. – 224 с.
 5. Обучение и воспитание детей с нарушениями зрения (амблиопия и косоглазие) в дошкольных учреждениях / Под ред. М. И. Земцовой, Л. И. Плаксиной, Л. Ю. Феоктистовой. – М. : Просвещение, 1978. – 37 с.
 6. Синьова Є. П. Тифлопсихологія : підручник / Євгенія Синьова. – К. : Знання, 2008. – 365 с.

Транслітерація

1. Gudim I. M. Viktoristannja muzichnogo materialu v procesi formuvannja neverbal'nih zasobiv spilkuvannja u slabozorih doshkil'nikiv / Irina Gudim // Naukovij chasopis NPU imeni M. P. Dragomanova : Zb. Naukovih prac'. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2008. – Serija 19. Korekcijna pedagogika ta psihologija. – № 10. – S. 30-35.
2. Kartava Ju. A. Teoretiko-metodichni zasadi muzichno-ritmichnogo vihovannja doshkil'nikiv iz porushennjami zoru : navchal'no-metodichnij posibnik / Ju. A. Kartava. – Sumi : Vid-vo SumDPU im. A. S. Makarenka, 2014. – 220 s.
3. Kunenko L. O. Korekcijna sprjamovanist' zmistu muzichno-estetichnoï osviti uchniv z porushennjami zoru / L. O. Kunenko // Defektologija. – 2000. – № 4. – S. 13.
4. Muzykal'noe vospitanie detej s problemami v razvitii i korrekcionnaja ritmika: ucheb. posobie dlja stud. sred. ped. ucheb. zavedenij / E. A. Medvedeva, L. N. Komissarova, G. R. Shashkina, O. L. Sergeeva / Pod red. E. A. Medvedevoj. – M. : Izdat. centr «Akademija»,

2002. – 224 s. 5. Obuchenie i vospitanie detej s narushenijami zrenija (ambliopija i kosoglazie) v doskol'nyh uchrezhdenijah / Pod red. M. I. Zemcovej, L. I. Plaksinoj, L. Ju. Feoktistovoj. – M. : Prosveshhenie, 1978. –37 s. 6. Sin'ova Ė. P. Tiflopsihologija : pidruchnik / Ėvgenija Sin'ova. – K. : Znannja, 2008. – 365 s.